

LACZHÁZI GYULA

*Érzelmi hatásmódok és az irodalom terapeutikus haszna
a XVIII. században*

Minthogy az irodalom terapeutikus haszna nem kis részben az érzelmi hatáson alapul, leírásában, elemzésében elsősorban olyan megközelítési módok lehetnek hasznosak, amelyek tekintettel vannak a befogadó szerepére, a befogadó pszichikumában az olvasás során és az olvasás következtében lejárató változásokra. A XX. század második felének irodalomelméletére általában jellemző tendencia az olvasó szerepének felértékelődése, amely tendencia párhuzamos azzal, hogy a művek értelmezésében a szerzői autoritás egyre inkább elvesztette jelentőségét.¹ A modern elméletek többsége azonban a befogadást elsősorban, sőt gyakran kizárólagosan intellektuális teljesítményként tételezi, az érzelmi hatás elemzése az utóbbi évtizedekben az irodalomtudomány és az irodalomtörténet fő irányzataiban nem kapott helyet; sokkal inkább az volt jellemző, hogy a tudományosság fokozott igénye e szubjektívnek tekintett szempont mellőzésével járt. Az érzelmi hatás létéről csak elvétve esik szó az utóbbi évtizedek legtöbbet hivatkozott elméleti munkáiban, s konkrét irodalomtörténeti esettanulmányok sem igen foglalkoznak e kérdéssel. Igaz ez a befogadás szubjektív komponensét amúgy az értelmezés konstitutív elemének tekintő hermeneutikai elméletekre is. Hans Robert Jauss például Adorno esztétikai nézeteivel polemizálva igyekezett igazolni, hogy az irodalmi művekhez való érzelmi viszonyulás korántsem elutasítandó nyárspolgári befogadói attitűd; s az esztétikai identifikáció különböző változatait elemezve is számot vetett a befogadás érzelmi aspektusával.² A teoretikus saját műelemzéseiben – s általában a hermeneutikai iskola olvasataiban – azonban az érzelmi hatás kérdése mégsem játszik szerepet. Az érzelmi hatás kérdése leginkább az empirikus irodalomtudomány képviselőinek munkáiban, illetve az olvasástörténeti elemzésekben jelenik meg. Összességében megállapítható, hogy a befogadás érzelmi aspektusa az irodalomelméletnek meglehetősen elhanyagolt, kellőképpen fel nem tárt része.³

Az irodalom olvasókra gyakorolt érzelmi hatása szempontjából a XVIII. század azért is különösen érdekes, mert e korban az irodalomról alkotott elképze-

¹ Az olvasó szerepéről az elméletben lásd: JENEY ÉVA: *Nyitott könyv. Irodalom, terápia, elmélet*. Budapest, Balassi, 2012, 75–93; valamint: COMPAGNON, ANTOINE: *Az elmélet démona. Irodalom és józan ész*. Ford. Jenei Éva. Pozsony, Kalligram, 2006, 159–190.

² JAUSS, HANS ROBERT: Negativitás és esztétikai tapasztalat. In: Uő: *Recepcióelmélet–esztétikai tapasztalat–irodalmi hermeneutika*. Budapest, Osiris, 1997, 178–210; különösen: 187.; JAUSS, HANS ROBERT: *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1982, 260–291.

³ Az érzelmelek irodalomtudományi megítélésének kérdéséről áttekintést ad: WINKO, SIMONE: *Kodierte Gefühle. Zu einer Poetik der Emotionen in lyrischen und poetologischen Texten um 1900*. Berlin, Erich Schmidt 2003, 9–28.

lések még sok szállal kapcsolódtak a kommunikáció retorikai alapozottságú felfogásához, s e felfogás keretei között gondolkodva az érzelmi hatás léte, sőt fontossága evidenciaként jelentkezik. Az érzékenység irodalmát taglaló, nemrégiben megjelent monográfiájában Debreczeni Attila az irodalom szerepének XVIII. század végi változását a retorikai hagyomány transzformációjaként írja le, ezzel a megközelítéssel azt hangsúlyozva, hogy az irodalom továbbra sem szakad el a hasznosság elvétől, s a korszak irodalma nem értelmezhető a kanti érdek nélküli tetszés elvének keretein belül. Kiemeli ugyanakkor, hogy a hasznosság követelménye mellett egyre nagyobb teret nyer a gyönyörködtetés szándéka, a hatás szempontjából pedig egyre inkább az érzelmek kerülnek előtérbe.⁴ A kritikátörténetben általánosan elfogadott nézet, hogy a XVIII. század végi irodalom egy jelentős részének korabeli befogadásában a szövegek keltette érzelmek igen fontos szerepet játszottak. Szajbély Mihály megállapítása szerint a század második felében egyre erőteljesebben jelentkezik az olyan nézetek, amelyek a költészet értékét nem az észre, hanem a szívre, az érzékenységre tett hatásán mérik, s a teoretikusok és az olvasók ennek megfelelően „a poézis lényegének az érzelmek és indulatok spontán és intenzív érzelmeket keltő kifejezését tartották”.⁵ Ez a megfigyelés kétségtelenül igaz, amennyiben a század végének irodalmát és poétikai nézeteit a racionalista poétika elméletével és gyakorlatával állítjuk kontrasztba. Azonban ha a retorikai hagyomány transzformációjaként kívánjuk értelmezni az érzelmi hatás előtérbe kerülését, akkor az érzelmek és az ész oppozíciójára való hivatkozásnál árnyaltabb elemzésre van szükség. Az ugyanis a retorikai hagyománynak mindig is szerves részét képezte, s ezért nem elegendő létét általában konstatálni, hanem azt a kérdést kell feltenni, milyen érzelmeket keltenek a művek, s milyen módon érik el ezt. Az érzelmi hatás barokk poétikára jellemző elképzeléseihez viszonyítva elsősorban a művek által felkeltett érzelem jellege, az érzelmek megítélésének és konceptualizálásának a változása lehet a legfontosabb különbség a XVIII. század második felében. Az érzelemkoncepciók változásának összetett történetéből mindenképpen ki kell emelni itt azt a nagy horderejű fejleményt, hogy a gyengéd, altruista érzelmek a XVIII. századi morálfilozófiai gondolkodásban központi helyre kerültek, de kultiválásuk a filozófia határain túl, a korabeli élet különböző szféráiban is megfigyelhető. Az altruista érzések, különösen az együttérzés nemcsak a morálfilozófiában, hanem a poétikában, az irodalmi művek által kiváltott érzelmi hatásban is fontos szerepet kapott; a retorika kategóriáit alkalmazva úgy is fogalmazhatunk, hogy az irodalomban és az irodalom megcélzott érzelmi hatásában a pathosz helyett az éthosz vált meghatározóvá.⁶

⁴ DEBRECZENI ATTILA: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*. Budapest, Universitas, 2009, 136.

⁵ SZAJBÉLY MIHÁLY: *Idának a' magyar tollak'*. *Irodalomelmélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*. Budapest, Akadémiai, 2001, 60.

⁶ Vö. WEGMANN, NIKOLAUS: *Diskurse der Empfindsamkeit. Zur Geschichte eines Gefühls in der Literatur des 18. Jahrhunderts*. Stuttgart, Metzler, 1988, 34–35.

Az, hogy az irodalomnak hatása lehet az ember testi-lelki egészségére, igen régi megfigyelés. A poétikai irodalomban már az arisztotelészi katarziselmélet, vagy legalábbis annak bizonyos értelmezései számot vetnek ezzel az összefüggéssel; az orvostudományban pedig a diétetika, az egészség megtartására vonatkozó szabályok keretében volt lehetséges az irodalom egészségre gyakorolt hatásának tárgyalása.⁷ A diétetika hagyományosan két fő részből állt: az egészséget, illetve betegséget meghatározó természetes okok ismeretéből (ide tartozik a temperamentumnak, az életkornak, a klímának az egészségre gyakorolt hatása), illetve a hat nem természeti dolog taglalásából. Ez utóbbi az egészség megtartásának azokat az elemeit jelenti, amelyek az ember hatáskörébe tartoznak. A hat dolog a következő: a levegő; az elfogyasztott étel és ital milyensége; az alvás, illetve a virrasztás; a kiválasztás; a munka; a mozgás, illetve pihenés; valamint a lélek indulatai, azaz az érzelmek. A művészetek szempontjából a „nem természeti dolgok” közül az indulatok és az egészség kapcsolata azért lényeges, mert a műalkotások is hatást gyakorolhatnak a befogadó érzelmeire, s ezáltal a költészet, a zene, a kertművészet vagy a festészet is nagy mértékben hozzájárulhat a lelki nyugalom és az egészséges derű kialakításához.⁸ Ez a tudás még a XVIII. század végén is élő volt. *Anakreon mint terápia* című tanulmányában Wolfram Mauser számos példán mutatta meg, hogy a XVIII. századi orvosi-lélektani irodalom milyen intenzíven foglalkozott a lélek derűjének problémájával, s hogy a lelki egyensúly megőrzésének vagy visszaállításának eszközei között a költészetnek is szerepet tulajdonított. Mauser szerint a terapeutikus költészet térnyerése szempontjából fontos, hogy a XVIII. században a test mechanikus felfogásával és a racionalista lélektan szemben nagy befolyásra tettek szert azok az antropológiai koncepciók, amelyek test és lélek egységét, kölcsönös egymásra hatását hangoztatták. Ezek egyik alapvető forrása Georg Ernst Stahl lélektani elmélete volt, amely test és lélek szerves egységéből indult ki, és azt hangsúlyozta, hogy a lelki állapotok is hatással lehetnek a test egészségére. A „praxis stahliana” mellett a tapasztalati lélektan kibontakozása is az említett tendenciát erősítette, mivel ennek képviselői test és lélek egymásra hatásának megfigyelhető tényéből indultak ki. Mauser vizsgálódásai arra mutatnak rá, hogy a lélek egészségéről való gondolkodás tekintetében irodalom és medicina a XVIII. század második felében nem két élesen elkülönülő terület, hanem sok szálon összefonódik: az irodalom nem pusztán feldolgozza, népszerűsíti a medicina tételeit, hanem medicina és költészet egyaránt a derű előidézését tűzi ki célul, utóbbi elsősorban vidám tartalmak megjelenítése és a humor segítségével. Ezért állítja Mauser, hogy az irodalomtörténetben hagyományosan rokokónak nevezett, a könnyedség és játékoság fogalmaival jellemzett költészet megértéséhez a korabeli orvosi-dietetikus irodalom tanulmányozása adhatja a

⁷ A katarzis jelentőségéről biblioterápiás szempontból lásd: JENEY: *I. m.*, 132–147.

⁸ Lásd részletesen: WACHINGER, BURGHARDT: *Erzählen für die Gesundheit. Diätetik und Literatur im Mittelalter*. Heidelberg, 2001; valamint SCHMITZ, HANS-JÜRGEN: *Physiologie des Scherzes. Bedeutung und Rechtfertigung der Ars iocandi im 16. Jahrhundert*. Hildesheim, New York, 1972.

kulcsot, s hogy a korban roppant népszerű anakreoni költészet felfogható egyfajta terápiaként, a költészet olyan változataként, amely az egyén testi-lelki egészségét hivatott szolgálni. Az anakreoni költészet értelmezése szerint azonban nemcsak az egyéni boldogságkeresés manifesztuma, hanem olyan kulturális program is, amely a derűs társas együttlétet tekinti elérendő eszménynek.⁹

A költészet, az irodalom terapeutikus hatására vonatkozó elképzelések nem a XVIII. században jelentek meg. A korábbi korokból a legismertebb példa Boccaccio *Dekameronja*: a kerettörténet szerint a pestis elől vidékre menekülő, hét fiatal férfiből és három ifjú hölgyből álló társaság az időt történetek mesélésével tölti, s habár nem biztos, hogy a járványt így el tudják kerülni, de a szorongástól, a gondtól mindenképpen megszabadulnak. A történetek mesélése ilyen értelemben nem pusztán szórakoztató időtöltés, hanem a lelket gyógyító funkciója is van. Az irodalom derűt keltő hatásáról alkotott elképzelések tekintetében a XVIII. század egyik legfontosabb újdonságának az tűnik, hogy az egészség megtartására, a lelki derű fontosságára vonatkozó orvosi elképzelések filozófiai rangra tesznek szert. Ebben nemcsak az az eszmetörténeti fejlemény játszott szerepet, hogy a test és lélek egymásra hatásának magyarázatára vonatkozó metafizikai elméletek nem bizonyultak meggyőzőnek, s ezért az influxuselmélet nyerhetett teret a lélektanban, hanem általánosabb szinten az is, hogy a gondolati erőfeszítések mindinkább az evilági élet mindennapi gyakorlatában elérhető, a test és a lélek egészségét egyaránt magában foglaló boldogság lehetőségére irányultak. Ezzel egy időben a lélektanban egyre intenzívebb érdeklődés figyelhető meg olyan esetek, lelkiállapotok iránt is, amelyek az egyéni boldogság megvalósulását akadályozzák, vagy teljesen lehetetlenné teszik.

Bár a vidámító költészet, a derű felkeltését célzó irodalom történeti változatairól részletes irodalomtörténeti elemzések nem állnak rendelkezésre, talán nem teljesen megalapozatlan általánosítás, ha Hans Georg Kempernek a német anakreoni költészetre vonatkozó megállapításaiból kiindulva a képzelőerő fokozott szerepében (az anakreoni versekben megjelenített derűs világ nem fogható fel a valóság leképezéseként, valóságanalóg ábrázolásként), az erős érzéki hatásban, valamint a szellemesség, a tréfa, a játékosság költői funkcionalizálásában látjuk a felvilágosodás derűs költészetének legfontosabb poétikai jellemzőit. Az érzékiség és a szellemesség, a humor központi szerepe a befogadás szempontjából azzal a következménnyel jár, hogy ez a költészet nemcsak, vagy nem elsősorban intellektuálisan, a befogadó értelmét megcélözva hat, hanem érzéki és érzelmi hatásra is törekszik.¹⁰ Az *Anakreoni dalok* kíséző jegyzeteiben Csokonai is a fenti poétikai jellemzőket emeli ki, amikor a dal jellemzőjének – Eschenburgot követve – azt tekinti, hogy lágy, szelíd érzéseket, örömet, vidámságot kelt; a dal anakreoni

⁹ MAUSER, WOLFRAM: *Anakreon als Therapie. Zur medizinisch-dietätischen Begründung der Rokokolyrik*. Lessing Yearbook, 1988, 87–120.

¹⁰ KEMPER, HANS GEORG: *Geschichte der deutschen Lyrik der frühen Neuzeit*. 5/L., Tübingen, Niemeyer, 1991, 173–205.

változatának érzelmi hatását pedig úgy foglalja össze, hogy Anakreon „ezer édes, igéző képzeleteket talál elő, s azokat a legkönnyebb móddal festi le, hogy azok a mi fántáziánkat körülzibongván, lelkünkéről az élet unalmát s az azt felettébb lankasztó indulatokat balzsamos szárnyaikkal leszeleljék”.¹¹

A Mauser által tárgyalt anakreoni költészet mellett a derű felkeltésére való törekvés más műfajú szövegek hatásmódjának is meghatározó eleme. Mindenekelőtt az idillt kell megemlíteni, mely a XVIII. században leggyakrabban a romlatlan természet megjelenítése által lehetett alkalmas arra, hogy a befogadóban pozitív érzelmeket váltson ki.¹² A civilizáció romlottságától mentes természet ábrázolására a városi élettől távoli világ vagy a történelmi múltba helyezett aranykor egyaránt alkalmas volt, s ezek az eszményített terek egyúttal a romlatlan emberi természet megjelenítésére is lehetőséget biztosítottak. Ha arra a kérdésre keresünk választ, miért vált olyan népszerűvé az idill a XVIII. században, érdemes felidézni Carsten Behle idilltörténeti munkáját, mely az idill XVIII. századi népszerűségét szociológiai összefüggésben igyekszik értelmezni.¹³ Behle szerint a kora újkori idill jellemzője, hogy a (luhmanni értelemben vett) funkcionálisan differenciálódó társadalomban olyan fiktív világokat alakít ki, amelyek ellentétet alkotnak az önállósuló funkcionális részrendszerekkel (a gazdasággal, a politikával stb.), s az idill keretei ily módon lehetőséget adnak a funkcionális részrendszerekben feleslegessé váló „egész ember”, az egyének közötti szimmetrikus interakció, a kölcsönös gyengéd érzelmek megjelenítésére. Az idill boldogsága tehát a funkciók szerint szerveződő társadalmi léttel alkot oppozíciót, de ez az ellentét komplementer viszony, a funkcionális részrendszerek és az intim interakció világa kölcsönösen egymásra utalt. Ezt az egymásrautaltságot Behle a század leg híresebb idillköltője, Salomon Gessner példáján szemlélteti, aki nemcsak poéta, hanem sikeres üzletember és aktív közéleti személyiség is volt, s idilljeiben polgári életéhez képest egyfajta vasárnapi létet alakított ki: az idill nyugalma a polgári elfoglaltságból való kikapcsolódást tette számára lehetővé, a derűs költői világba való kirándulás igényét és lehetőségét viszont a polgári foglalkozás teremtette meg. Behle elemzése szerint általában véve is igaz, hogy a XVIII. századi idill világa nem a polgári lét, a világ adott állapotának tagadása, hanem kiegészítője – szemben Schiller későbbi, a műfajt az utópia irányába elmozdító felfogásával; vagy Rousseau *Új Héloïse*-ával, ahol Clarens eszményített boldogsága a nagyvilágtól való eltávolodást jelenti, és az egyetlen élhető életformaként ábrázoltatik (habár végül ez is illúzióként lepleződik le).

¹¹ CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY: Jegyzések és értekezések az Anakreoni Dalokra. In: Uő: *Összes művei*. II. kiadás. Szerk. DEBRECZENI ATTILA. Budapest, Osiris, 2003, 545–560; itt: 546–547.

¹² Az idillnek tulajdonított érzelmi hatásmódról és az idill változatairól általában lásd: MEYER-SICKENDIEK, BURCKHARD: *Affektpoetik. Eine Kulturgeschichte literarischer Emotionen*. Würzburg, Königshausen & Neumann, 2005, 339–347.

¹³ BEHLE, CARSTEN: *„Heil dem Bürger des kleinen Städtchens: Studien zur sozialen Theorie der Idylle im 18. Jahrhundert*. Tübingen, Niemeyer, 2002.

Debreczeni Attila az idillt egyenesen az érzékeny irodalom legjellemzőbb műfajának, kulcsának tartja, s az érzékeny irodalom ábrázolásmódjának alapjelmzőjét abban látja, hogy a valóságot elképzelt eszmény, az erkölcsi érzékkel rendelkező naiv hős reflektálatlan ábrázolása örömet vált ki a befogadóban.¹⁴ Az érzékeny irodalomnak az olvasó érzelmeire gyakorolt hatása azonban nem merül ki a derű vagy az öröm felkeltésében. Az érzékeny irodalom fő újdonsága tematikus szinten egy új hőstípus, az erkölcsi érzékkel rendelkező, altruista, a gyengéd érzelmeket, a mások iránti együttérzést kultiváló embertípus megjelenítése volt. Az érzékeny irodalom az új erkölcsi eszményt nemcsak tematikus szinten jeleníti meg, hanem gyakran performatív módon maga is hozzájárul az újfajta érzelmi koncepció terjesztéséhez. Az olvasás és az irodalom az érzékeny hős szempontjából nem utolsó sorban azért bír különleges jelentőséggel, mert lehetővé teszi saját erkölcsének finomítását. Jól példázza ezt az egyik első, és a maga korában nagyon népszerű érzékeny regény, a *Svéd grófné élete*.¹⁵ Gellert regényének hősnője az altruista hajlamú, önzetlen, a gyengéd érzelmeket kultiváló hőseszményt testesíti meg; a nagy szenvedélyek, így a lángoló szerelem a regényben az erény gyakorlásával ellentétesnek, és így veszélyesnek minősül. G*** grófné és férje történetében Gellert nem a szerelmi szenvedélyt, hanem a békés házasságot eszményét formálja meg, a házasságot pedig állandó nyugalomként, zavartalan békeként jellemzi. A grófné maga a csendes olvasást és művelődést nevezi meg a legnemesebb időtöltésként, s hangsúlyozza, hogy férjével – amikor csak külső körülmények nem akadályozták őket – ennek szentelték idejüket. Esetükben tehát az irodalomnak, az olvasásnak konstitutív szerep jut az érzékenységre jellemző érzelmi attitűd megvalósításában és ápolásában.¹⁶

Az érzékeny erkölcsi eszmény és az irodalom viszonyának jellemzésére érdemes felidézni egy további példát, ezúttal a magyar irodalomból. Ányos Pál verseiben az újfajta embereszmény legfőbb jellemzőinek a csiszoltság, a kifinomult érzelmek, a társas létnek a magánnyal szemben való preferálása és az altruista attitűd mutatkozik. A *Két jó barátomnak a Bakonyba* című vers is a társas eszmény ilyen formáját jeleníti meg, felidézve a természet nyugalomát élvező, idejüket olvasással töltő barátok képét. Az Ányos által vágyott eszményi társaságot megvalósító barátok olvasmányai közül az *Ágis tragédiája*, a *Kártigám*, a *Havasi juhászné*, az *Erkölcsei mesék* és a *Telemachus* kerül említésre, s ezek különös becse abban mutatkozik meg, hogy olyan művek, amelyek érzékenységet váltanak ki, azaz amelyekkel együtt lehet sóhajtozni. Nem pusztán az olvasás, az irodalom kultiválásáról

¹⁴ DEBRECZENI: *I. m.*, 171.

¹⁵ CHRISTIAN FÜRCHTEGOTT GELLERT *Leben des schwedischen Gräfin von G**** című regénye először 1747-ben jelent meg, s hamarosan a legtöbb európai nyelvre lefordították. Magyarul Tordai Sámuel fordításában Kolozsvárott 1772-ben *A Svédiai Grófné G***né Asszony Élete* címmel, Sándor Istvánban Pozsonyban és Kassán 1778-ban *G*** nevezetű svéd grófnának rendes történeti-ként* adták ki.

¹⁶ A regény és az érzékenység érzelmi programja közötti kapcsolat elemzését adja: GIURIATO, DAVIDE: *Zärtliche Liebe und Affektpolitik im Zeitalter der Empfindsamkeit*. In: *Handbuch Literatur & Emotionen*. Hrsg. KOPPENFELS, MARTIN VON – ZUMBUSCH, CORNELIA. Berlin, de Gruyter, 2016, 329–342.

van szó, hanem olyan jól körülhatárolható befogadási módozatról, amelyben az irodalmi hősök szerencsétlenségével való együttérzés, az irántuk érzett részvétel, a hősök által elszenvedett szerencsétlenségek által kiváltott könnyes meghatottság is helyet kap:

„Mely édes multság egy ember szívének,
Midőn rendét látja más történetének,
Kit a balszerencse felvén szárnyára,
Száz sóhajtás után tesz le révpartjára!”¹⁷

Ez a fajta befogadási mód a XVIII. század második felének olvasáskultúrájában honosodott meg, párhuzamosan azzal, hogy a morálfilozófia terén azok az elméletek váltak meghatározóvá, amelyek az erkölcs alapjának nem, vagy nem kizárólag az észet tekintették, hanem az érzés erkölcsi relevanciáját hangsúlyozták. A fikcióbeli szerencsétlenségeken való meghatódás ugyanis azért minősülhet pozitívumnak, mert forrása az erkölcs szempontjából alapvetőnek tekintett altruista attitűd és a részvételre való képesség.

A XVIII. századi irodalomban azonban nemcsak olyan műveket találunk, amelyek alkalmasnak mutatkozhattak a derűs, nyugodt érzelmi állapot előidézésére, a gyengéd érzelmek irodalom általi begyakorlására és így az érzékenység polgári eszményvilágának kiépítésére, hanem olyanokat is, amelyek egészen más fajta érzelmi hatásmódon alapulnak. A XVIII. századi irodalmat érzelemlélektani szempontból vizsgáló monográfiájában Katja Mellmann arra tett kísérletet, hogy elkülönítse egymástól a felvilágosodás irodalmában megjelenő érzelmi hatásmódok főbb változatait.¹⁸ A XVIII. századi költészetet vizsgálva három, a befogadó érzelmi reakcióját tekintve alapvető jelentőségű poétikai újítást regisztrál. Az egyik a lírai érzékelési funkció kialakulása, azaz a perspektivikus látásmód megjelenése a tájleíró költészetben, a külvilág szubjektív, fokalizált érzékelésének megjelenése az irodalomban. Az érzelmi hatás szempontjából ez az újítás azért fontos, mert a befogadó érzelmi involválódását segíti, s továbbfejlesztése a század végén az erőteljes érzelmi telítettségű lírai beszéd, az élménylira megjelenését teszi lehetővé. A második, a tréfás-szórakoztató rokokó költészetrel azonosított alapvető újítás az appetitív (vonzó) reakciót kiváltó versek megjelenése. A rokokó költészet az általa keltett appetitív ingerek révén a valós életvilágban fellépő félelem, szorongás és frusztráció (összefoglalóan: stresszérzések) semlegesítését szolgálta. A harmadik újítás az averzív, kellemetlen ingereket kiváltó költészet megjelenése: ennek példája a fenséges irodalmi népszerűsége. A fenséges tárgyak költészetbeli megjelenítése negatív érzést, félelmet vált ki az olvasóban, de a szövegek egyúttal ennek

¹⁷ ÁNYOS PÁL: „Higgy, remélj, szeress!” Versei, szépprózai írásai és levelei. Kiad. JANKOVICS JÓZSEF, SCHILLER ERZSÉBET. Veszprém, Vár Ucca Műhely, [2007], 124.

¹⁸ MELLMANN, KATJA: *Von der Nebenstundenpoesie zum Buch als Freund: Eine emotionspsychologische Analyse der Literatur der Aufklärungsepoche*. Paderborn, Mentis, 2006.

a félelemnek a leküzdését is színre viszik. Ezért az ilyen költemények a félelemérzés feldolgozásában, a feldolgozás begyakorlásában nyújtanak segítséget, annak kulturálisan kondicionált formáját testesítik meg. A történeti elemzés szerint a század végén ezeknek az alapvető újításoknak a megléte, hasznosítása, kombinálása és továbbfejlesztése eredményezi az irodalmi szövegek érzelmekkel való telítődésének az irodalomtörténetben jól ismert jelenségét. Ilyen továbbfejlesztés az érzelmi hatás intenzívebbé válását lehetővé tevő élményköltészet, vagyis a pszichikailag autonóm beszélő (lírai én) megjelenése (például Goethe himnuszaiiban). Az érzelmek előtérbe kerülése azonban nem korlátozódik a lírára, az alapvető újítások hasznosításaként nemcsak az élményköltészet kialakulása értelmezhető, hanem a prózanyelv érzelmekkel való telítődése, az együttérzést aktivizáló drámák vagy regények megjelenése és népszerűsége is. Az érzelmi hatás intenzívebbé válása történeti nézetben elsősorban az érzelmes beszéd, az érzelmeket kifejező nyelvi minták megjelenésén és elterjedésén alapul. Az érzelmkifejezés nyelvi alakzatai fedezhetők fel a líra élményköltészetnek nevezett változatában, ahol a heves érzelmekkel átítatott beszéd jellegzetesen negatív érzelmek artikulálására teremt lehetőséget (ennek példája Goethe *Sturm und Drang* költészete: *Az öreg Kronoszhoz, Vándor vihardala, Ganümedesz*). De a polgári drámában (például Lessing darabjaiban) és az érzékeny regényben is ez teszi lehetővé a szereplőkkel való empatizálást, a meghatódás és a részvétel kialakulását. S az érzelmes beszéd képezi az alapját a sírköltők (Young, Gray) és Macpherson által népszerűvé tett melankolikus költészetnek is. A melankolikus hangulatú sírköltészet iránti XVIII. századi lelkesedés érzelemszichológiai szempontból azzal magyarázható, hogy ez a költészet formát adott az amúgy is depressziós egyének negatív érzéseinek, az olvasó számára lehetővé tette saját rossz hangulatának konkrét tartalmakkal való azonosítását.

A XVIII. századi irodalomban tehát nemcsak a derű felkeltésére, a gyengéd érzelmek begyakorlására találunk példát, hanem – elsősorban a melankolikus hangulatú sírköltészetben és a fenséges hatásmechanizmusára épülő művekben – a negatív érzelmi állapotok megjelenítésének új, a barokk irodalmában ismeretlen változatait is felfedezhetjük. Érzelemszichológiai szempontból egy további fontos újdonság az irodalomhoz való viszonyulás azon változatának megjelenése, amelyet Mellmann a „könyv mint barát” koncepcióval jellemez, s amely az együttérzés olyan intenzív változataként értékelhető, amely lényegesen különbözik a Lessing által a *Hamburgi dramaturgiában* propagált könnyes meghatottságtól. Lessing ugyanis a hőssel való együttérzést erkölcsi erényként értelmezte, s e képesség fejlesztésében tulajdonított kulcsszerepet a drámáknak. A „könyv mint barát” koncepció lényege viszont az, hogy az olvasó a hősből egy hozzá hasonlóan érző egyént fedez fel, s a könyvnek éppen e hasonlóság, a szenvedések hasonlósága révén az olvasó számára vigasztaló funkciója lehet.¹⁹ A *Werther* előszava jellem-

¹⁹ MELLMANN: *Von der Nebenstundenpoesie* ..., 399–406.

zi ezt a befogadási módot: „És te, jóságos lélek, aki ugyanazt a szorongást érzed, amit ő, meríts vigaszt a szenvedéseiből, és legyen barátod ez a kis könyv, ha a sors végzése vagy a saját hibád miatt jobbat nem tudsz találni.”²⁰ Az együttérzés ezen változata tehát – eltérően a részvét Lessing által leírt koncepciótól – nem az erény begyakorlását hivatott szolgálni, hanem a sors, az érzelmi diszpozíció hasonlóságán alapul. Ez a fajta együttérzés – mint az idézett mottó is mutatja – jellegzetesen ahhoz a szorongáshoz társul, amely a Goethe-regény hőseit jellemzi, s szociológiai nézetben az individuum helyzetének változásával, társadalmon kívül kerülésével hozható összefüggésbe. Mint az érzelmi hatás sajátos változata azt teszi lehetővé, hogy az önmagát a társadalomból kizártnak, életét kudarcosként érzékelő befogadó vigaszt merítsen a hasonló sorsú egyének irodalmi megjelenítéséből.²¹

E hatásmódnak az 1770-es évek irodalmában való megjelenése az érzékeny idill és a valóság közötti szakadék tudatosulását, az idill megvalósításának lehetetlenségével való szembesülést is tükrözi. A természettel való összhang megélésének lehetősége már Gessner műveiben is törekenynek, sőt kérdésesnek mutatkozik. A Gessner idilljeiben ábrázolt eszményi világnak is a kölcsönös jóindulat, a természetes morál, az önzés hiánya a meghatározó eleme, de az idillekben a boldogság törekeny, elérhetetlen volta is tematizálódik. Ez különösen a kötet utolsó idilljében, *Az én kívánságomban* válik világossá: a szöveg a várostól távoli boldog világot egyértelműen álomként, vágyképként azonosítja, a boldogságot végső soron elérhetetlenként tételezi, s helyette az erény gyakorlását nevezi meg követendő és követhető mintaként. A boldogság elérhetetlenségéért *Az én kívánságomban* csak a megértő társ, a részvét nyújthat kárpótlást.²²

Azt, hogy a szomorú történeteknek is lehet gyógyító hatásuk, az újabb biblioterápiás kutatások is megerősítik. A negatív érzelmeket tematizáló műveknek azonban ellentétes hatása is lehet. Goethe *Werther*-regénye erre is jó példa: a regény elején az *Odüsszeia* olvasása a hős számára a nyugtalan lélek lecsillapításának eszköze, a regény végén azonban Homérosz helyét Osszián foglalja el, megerősítve a boldogság lehetőségéről lemondó hőst döntésében.²³ Nem arról van azonban szó, hogy a regényhős Osszián olvasásának hatására lesz öngyilkos. Miként valószínűleg alaptalan az a mítosz is, mely szerint Werther olvasói közül a regény hatására sokan öngyilkosok lettek. Az adatokkal amúgy sem alátámaszt-

²⁰ GOETHE, JOHANN WOLFGANG VON: *Werther szerelme és halála*. Ford. Szabó Lőrinc. In: *Uó: Regények*. I., Budapest, Európa, 1963, 7.

²¹ MELLMANN: *I. m.*, 404–406.

²² *Az én kívánságom* a Gessner-fordító Kazinczy címadása, az eredeti cím: *Der Wunsch*. Az idill Kazinczy-féle fordításának modern kiadása: *Érzelmes históriák*. Kiad. Lőrös István. Budapest, Magvető, 1982, 347–355. Az idillről lásd: MAUSER, WOLFRAM: *Glückseligkeit und Melancholie in der deutschen Literatur des 18. Jahrhunderts*. In: *Konzepte aufgeklärter Lebensführung. Literarische Kultur im frühmodernen Deutschland*, Würzburg, Königshausen & Neumann, 2000, 219–243; BEHLE: *I. m.*, 127–137.

²³ Werther olvasási szokásait melankóliájával összefüggésben részletesen elemzi: VALK, THORNSTEN: *Melancholie im Werk Goethes. Genese – Symptomatik – Therapie*. Tübingen, Niemeyer, 2002, 83–88.

ható közvetlen ok-okozati összefüggés feltételezésénél plauzibilisebb az a magyarázat, amely szerint a regénybeli öngyilkosság egyfajta mintaként szolgálhatott a már amúgy is szuicid hajlamú olvasók számára. A regény tehát valószínűleg csak az elkövetett öngyilkosságok módjára volt hatással, s ennek tulajdonítható, hogy sokan a regénnyel zsebükben, Werther-ruhába öltözve lettek öngyilkosok; az, hogy a regény hatására tényleg nőtt volna az öngyilkosságok száma, nem igazolt.²⁴

Miközben az irodalom az érzelmi hatás új változatait fedezi fel a XVIII. század második felében, az olvasás veszélyei is a figyelem előterébe kerülnek. Az érzékeny regények divatjával egyidejűleg erősödtek fel azok a hangok, amelyek bírálták és elutasították a túlzott regényfogyasztást. A gyakran ismételt érvek között egyaránt szerepel annak vélelmezése, hogy az olvasók – miként Don Quijote – képtelenek világosan megkülönböztetni egymástól a valóságot és a fikciót, és az a feltételezés, hogy az olvasás nem megfelelő formái testi-lelki betegséget okozhatnak. Utóbbi esetben az érvelés elsősorban a képzelet csapongásának bírálatára összpontosított. E tekintetben Rousseau pedagógiai nézetei mellett a kritikusok Tissot-nak 1760-ban megjelent, az onániát elemző és elítélő könyvére is támaszkodhattak.²⁵ A regények túlzott fogyasztására (Lesewut, Lesesucht) összpontosító kritika megjelenése természetesen nem független a regények tömeges piacra kerülésétől, de nem is magyarázható kizárólag ezzel. Társadalomtörténeti nézetben fő motivációja abban kereshető, hogy a magányos egyéni olvasás ellenkezett a zárt, hierarchikus társadalom elvárásaival: nemcsak azért, mert a társadalomtól való elkülönülést jelentett, hanem azért is, mert egyéni vágyak, tervek, világszemlélet kialakulásának nyitott teret.²⁶ Poétikai tekintetben az állapítható meg, hogy az irodalom veszélyeiről folytatott diszkusszió hevessége éppen a XVIII. században kialakult újfajta érzelmi hatásmódok és olvasói attitűdök következménye volt.²⁷ Nem véletlen, hogy a regényolvasás ellenzői a fantáziavilágban elmerülő, ennek következtében testileg és lelkileg megroppanó, a polgári életbe integrálódni képtelen olvasó prototípusát éppen Wertherben és a Werther iránt rajongó olvasókban fedezték fel. A bírálók ellenjavaslatot is megfogalmaztak: egyfajta olvasás-dietetikát, azaz az olvasmányokkal való mértékletességet, az extenzív olvasással szemben az intenzív olvasáshoz való visszatérést szorgalmaztak, s azt hangsúlyozták, hogy a helyes olvasói attitűdnek az értelem szelektáló

²⁴ A Werther által kiváltott öngyilkossági hullám mítoszának kritikájáról lásd: MELLMANN, KATJA: Emotionalität und Verhalten. Eine literaturpsychologische Kritik des Werther-Mythos. = *Mitteilungen des deutschen Germanistenverbandes*, 2007, 328–344.

²⁵ VÖ. SIMANOWSKI, ROBERTO: *Die Verwaltung des Abenteurers. Massenkultur um 1800 am Beispiel von Christian August Vulpius*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1998, 109–132; BARTH, SUSANNE: *Mädchenlektüren. Lesediskurse im 18. und 19. Jahrhundert*. Frankfurt am Main / New York, Campus, 2002, 82–85.

²⁶ MESSERLI, ALFRED: *Lesen und Schreiben 1700 bis 1900*. Tübingen, Niemeyer, 2002, 140–142.

²⁷ KOSCHORKE, ALBRECHT: *Körperströme und Schriftverkehr. Mediologie des 18. Jahrhunderts*. München, Fink, 1999, 393–430.

és ítélő erején kell alapulnia. (A magyar irodalomban Kazinczy *Bácsmegey*jének átdolgozott változata vagy Kölcsey *A kárpáti kincstár* című elbeszélése tükrözi az olvasás lehetséges veszélyeivel való szembesülést.²⁸) Az irodalom iránti orvosi, illetve pedagógiai érdeklődés homlokterébe egy időre az irodalom hasznos, gyógyító ereje helyett azok a veszélyek, testi-lelki betegségek kerültek, amelyeket az irodalom előidézhet. A XVIII. században kialakult újfajta érzelmi hatásmódok, a befogadásban megjelent újfajta attitűdök azonban tovább éltek, átalakultak, s részben az irodalomhoz való mai viszonyulásban is felfedezhetők.

IRODALOM

- BEHLE, CARSTEN: *„Heil dem Bürger des kleinen Städtchens: Studien zur sozialen Theorie der Idylle im 18. Jahrhundert.* Tübingen, Niemeyer, 2002.
- COMPAGNON, ANTOINE: *Az elmélet démona. Irodalom és józan ész.* Ford. Jeney Éva. Pozsony, Kalligram, 2006.
- DEBRECZENI ATTILA: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában.* Budapest, Universitas, 2009.
- GIURIATO, DAVIDE: Zärtliche Liebe und Affektpolitik im Zeitalter der Empfindsamkeit. In: *Handbuch Literatur & Emotionen.* Hrsg. von KOPPENFELS, MARTIN – ZUMBUSCH, CORNELIA. Berlin, de Gruyter, 2016, 329–342.
- JAUSS, HANS ROBERT: *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik.* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1982.
- : Negativitás és esztétikai tapasztalat. In: Uő: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika.* Budapest, Osiris, 1997, 178–210.
- JENEY ÉVA: *Nyitott könyv. Irodalom, terápia, elmélet.* Budapest, Balassi, 2012.
- KEMPER, HANS GEORG: *Geschichte der deutschen Lyrik der frühen Neuzeit.* 5/I., Tübingen, Niemeyer, 1991.
- KOSCHORKE, ALBRECHT: *Körperströme und Schriftverkehr. Mediologie des 18. Jahrhunderts.* München, Fink, 1999.
- MAUSER, WOLFRAM: *Anakreon als Therapie. Zur medizinisch-dietätischen Begründung der Rokokolyrik.* Lessing Yearbook, 1988, 87–120.
- : Glückseligkeit und Melancholie in der deutschen Literatur des 18. Jahrhunderts. In: *Konzepte aufgeklärter Lebensführung. Literarische Kultur im frühmodernen Deutschland.* Würzburg, Königshausen & Neumann, 2000.
- MELLMANN, KATJA: *Emotionalität und Verhalten. Eine literaturpsychologische Kritik des Werther-Mythos.* Mitteilungen des deutschen Germanistenverbandes, 2007, 328–344.

²⁸ Kazinczy átdolgozott változatának utószava egyrészt a regényes történet és a valóság különbségét hangsúlyozza; másrészt a főhóst patológus esetnek nevezve igyekszik újtját állni az olyan olvasatoknak, amelyek a Bácsmegeyvel való együttérzésen alapulnak. Kölcsey elbeszélésében a kritika a főhős élénk képzelőerejére összpontosít.

- : *Von der Nebenstundenpoesie zum Buch als Freund: Eine emotionspsychologische Analyse der Literatur der Aufklärungsepoche*. Paderborn, Mentis, 2006.
- MESSERLI, ALFRED: *Lesen und Schreiben 1700 bis 1900*, Tübingen, Niemeyer, 2002.
- MEYER-SICKENDIEK, BURCKHARDT: *Affektpoetik. Eine Kulturgeschichte literarischer Emotionen*. Würzburg, Königshausen & Neumann, 2005.
- SCHMITZ, HANS-JÜRGEN: *Physiologie des Scherzes. Bedeutung und Rechtfertigung der Ars iocandi im 16. Jahrhundert*. Hildesheim, New York, 1972.
- SZAJBÉLY MIHÁLY: „*Idzanak a' magyar tollak*”. *Irodalomelmélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában a 18. század közepétől Csokonai haláláig*. Budapest, Akadémiai, 2001.
- VALK, THORNSTEN: *Melancholie im Werk Goethes. Genese – Symptomatik – Therapie*. Tübingen, Niemeyer, 2002.
- WACHINGER, BURGHARDT: *Erzählen für die Gesundheit. Diätetik und Literatur im Mittelalter*. Heidelberg, 2001.
- WEGMANN, NIKOLAUS: *Diskurse der Empfindsamkeit. Zur Geschichte eines Gefühls in der Literatur des 18. Jahrhunderts*. Stuttgart, Metzler, 1988.
- WINKO, SIMONE: *Kodierte Gefühle. Zu einer Poetik der Emotionen in lyrischen und poetologischen Texten um 1900*. Berlin, Erich Schmidt, 2003.